

از کتابخانه ملی ایران تا کتابخانه ملی اتریش

استاد ایرج افشار و پایه گذاری شیوه علمی فهرست‌نویسی نسخ خطی در ایران

حبیب‌الله عظیمی*

۱. طراحی کاربرگه فهرست‌نویسی

مبنای فهرست‌نویسی نسخ خطی (فارسی و عربی) کاربرگه فهرست‌نویسی است که در بردارنده تمامی اطلاعات نسخه خطی در دو بخش کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی باشد. فهرست‌نویسی نسخ خطی در ایران از دهه ۳۰ در قرن چهاردهم شمسی با انتشار لیست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی شروع می‌شود. این دهه را می‌توان دهه شروع انتشار لیست و فهرست نسخه‌های خطی در ایران نامید. دهه ۴۰ با طراحی کاربرگه علمی برای فهرست‌نویسی نسخ خطی توسط استاد افشار در کتابخانه ملی ایران، شیوه علمی فهرست‌نویسی برای نسخ خطی فارسی و عربی شکل می‌گیرد و بدین لحاظ می‌توان این دهه را دهه شکل‌گیری شیوه علمی فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در ایران نام گذارد. شیوه‌ای که با گذشت نیم قرن همچنان در میان فهرست‌نگاران ایران مورد توجه است.

استاد افشار به سال ۱۳۴۱ که مدیریت کتابخانه ملی ایران را به عهده داشته، برای نخستین بار کاربرگه‌ای (و به گفته خودش پرسش‌نامه‌ای) را با توجه به فهرست‌های اساسی و مشهور تهیه نموده و آن را به مجمع نسخه‌شناسان متشکل از: مجتبی مینوی، محمدتقی دانش‌پژوه، دکتر اصغر مهدوی، عبدالله انوار (رئیس بخش نسخه‌های خطی کتابخانه ملی) و دکتر محمدامین ریاحی (مدیر کل نگارش وقت وزارت فرهنگ) عرضه می‌نماید و با استفاده از معارف و تجربیات آن فضلا و پس از اعمال اصلاحات، آن کاربرگه را به چاپ می‌رساند و استاد عبدالله انوار با همتی کم‌نظیر بر مبنای همین کاربرگه (تصاویر شماره ۱ و ۲) به فهرست‌نگاری نسخ خطی کتابخانه ملی می‌پردازد. استاد انوار به سال ۴۲ در مقدمه جلد اول فهرست کتابخانه ملی و استاد افشار به سال ۱۳۸۲ در مقدمه فهرست دست‌نویس‌های فارسی در کتابخانه ملی اتریش، طراحی این کاربرگه و مبنای فهرست‌نویسی قرار گرفتن این

* استادیار و معاون سازمان اسناد و کتابخانه ملی

کاربرگه را بیان می‌نمایند.

همچنان که استاد افشار به سال ۱۳۴۱ در مجله راهنمای کتاب (ش ۵۵، ص ۵۴۳) در مطلبی با عنوان «فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی» تفصیل این پرسش‌نامه (کاربرگه) را می‌نگارد.

۲. شیوه فهرست‌نویسی و مراحل آن

استاد افشار در تمامی فهرست‌های خود - که آخرین آن فهرست دست‌نویس‌های فارسی کتابخانه ملی اتریش می‌باشد - مراحل سه‌گانه زیر را برای فهرست‌کردن نسخه‌های خطی انجام می‌دهد:

مرحله اول. تنظیم پرسش‌نامه (کاربرگه)

استاد افشار نخست براساس موازین تجربی، پرسش‌نامه‌ای را تنظیم می‌کند تا مشخصات هر نسخه و کتاب در آن نوشته شود. پرسش‌نامه‌ای که ایشان در آخرین فهرست خود تنظیم کرده و به سال ۱۳۸۲ در مقدمه فهرست دست‌نویس‌های فارسی کتابخانه ملی اتریش آن را توصیف نموده، همان پرسش‌نامه‌ای است که به سال ۱۳۸۱ در کتابخانه ملی ایران طراحی نموده و صرفاً برخی از عناصر نسخه‌شناسی آن پس و پیش شده است. پس معلوم می‌شود که طراحی و تنظیم این کاربرگه در سال ۱۳۴۱ در کتابخانه ملی ایران از چنان دقت و انسجام و استحکامی برخوردار بوده که پس از گذشت چهار دهه همچنان مورد پذیرش استاد افشار می‌باشد.

مرحله دوم. هم‌سنگ کردن نوشته‌ها و مطالب مورد نظر با

منابع و فهرس دیگر

استاد افشار پس از بررسی هر نسخه خطی و درج مطالب و نوشته‌های خودش در کاربرگه (در جهت معرفی نسخه)، آن نوشته‌ها و مطالب را با منابع و فهرس دیگر تطبیق و هم‌سنگ نموده و از کارهای پیشینیان (به‌ویژه مطالب کتاب‌شناسی درج‌شده در فهرست‌های محمدتقی دانش‌پژوه) مطالبی را در جهت تکمیل نوشته‌های

۳. تاریخ تألیف و مناسبت تألیف - در صورت اطلاع.
 ۴. مشخصات کتاب‌شناختی و تعریف اثر و نکاتی همچون موضوع و شیوه فصل‌بندی کتاب.
 در این بخش، مواردی که به عنوان فهرست مندرجات و ابواب و فصول نسخه به تفصیل آورده شود از بابت تازگی آن بوده و یا اینکه آنها در فهرست‌های دیگر به تفصیل نیامده است.

۵ و ۶. آغاز و انجام متن کتاب

۷. انجامه دست‌نویس. در این بخش سعی می‌شود تا نقل مطالب انجامه کاتب عیناً و بدون دخل و تصرف رسم الخطی و ویرایش درج گردد تا شیوه کتابت نسخه را نشان دهد.

ب. نسخه‌شناسی

۸. شمار برگ‌ها و سطرها. در این بخش اندازه نسخه و اندازه سطح مکتوب به سانتی‌متر می‌آید.

۹. خط کاتب، تاریخ و محل کتابت.

۱۰. مشخصات کاغذ و توصیف جلد. در معرفی کاغذ ضخامت و رنگ آن ذکر می‌شود.

۱۱. مشخصات آرایشی نسخه ذیل عنوان «آرایه» ذکر می‌شود.

۱۲. برافزوده‌های نسخه

۱۳. مالکیت نسخه و سجع مهرهای موجود در نسخه.

۱۴. منابع مورد استفاده در معرفی نسخه. در این بخش معمولاً به مناسب‌ترین و معتبرترین و مفصل‌ترین منابع ارجاع داده می‌شود. از قبیل منابع کتاب‌شناسی، منابع کتب چاپی و مآخذ دیگر.

در خصوص مجموعه‌ها، تمامی اجزاء هر مجموعه در بخش مربوط به مجموعه‌ها جداگانه معرفی می‌شوند و آن موارد از اطلاعات نسخه‌شناختی مجموعه‌ها که مشترک بین اجزاء مجموعه باشد در معرفی مجموعه ذکر می‌شود و آن موارد که مربوط به اجزاء مجموعه باشد در محل معرفی همان جزء از مجموعه ذکر می‌شود. در مورد کتاب‌هایی که احیاناً با دو نام (عنوان) شناخته می‌شوند یا ضرورت داشته باشد که به مناسبتی ارجاع به لفظ دیگری داده شود، آن نام‌ها میان دو خط و در ردیف‌های خود می‌آید و با ذکر عبارت «نگاه کنید» به محلی که آن کتاب و نسخه اش معرفی شده ارجاع می‌شود.

خودش می‌افزاید و بار دیگر آن نوشته‌ها و یادداشت‌ها را با نسخه‌های خطی مورد فهرست تطبیق می‌نماید و پس از اطمینان خاطر از صحت نوشته‌ها، آنها را به صورت موضوعی مرتب می‌نماید.

مرحله سوم. به نظم موضوعی در آوردن فهرست‌ها

استاد افشار پس از تکمیل مطالب هر کاربرگه، معرفی نسخه‌ها را به صورت موضوعی منظم می‌نماید. ترتیب موضوعی ایشان چنین است:

۱. فرهنگ و لغت

۲. علوم و فنون

الف. ریاضی و نجوم

ب. پزشکی و داروشناسی

ج. علوم طبیعی

د. علوم غریبه

۳. ادیان و مذاهب (اسلام، زردشتی، ازلی، تصوف و عرفان، اخلاق و کلمات قصار)

۴. ادبیات (مبانی و کلیات، ادبیات منثور، ادبیات منظوم)

۵. تاریخ (متون تاریخی، منشآت و اسناد، فرمان)

۶. جغرافیا

۷. مجالس تصویر و قطعه‌های خط (مینیاتور و نقاشی، خط)

در آخر، مجموعه‌ها (ی مشتمل بر چند رساله) را جداگانه فهرست می‌نماید.

۳. شیوه تنظیم فهرست

شیوه‌ای که استاد افشار برای تنظیم فهرست نسخ خطی در پیش گرفته تقریباً همان شیوه‌ای است که در کاربرگه فهرست‌نویسی به سال ۱۳۴۱ در کتابخانه ملی طراحی نموده است (تصویر شماره ۱ و ۲). در این شیوه اطلاعات مربوط به هر نسخه در دو بخش متن‌شناسی و نسخه‌شناسی به قرار زیر درج می‌شود:

الف. متن‌شناسی

۱. نام کتاب و نشانه بازبایی. در ابتدای هر مدخل نام کتاب ذکر می‌شود و در سمت چپ، نشانه بازبایی نسخه در مجموعه کتابخانه می‌آید.

۲. نام مؤلف، شارح، گردآورنده [پدیدآور]؛ سال تولد و وفات یا دوره زندگانی مؤلف.